

**ЄВРОПЕЇЗМ ЛЕСІ УКРАЇНКИ У СВІТЛІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ
СТУДІЙ НАТАЛІЇ ІЩУК-ПАЗУНЯК**

У статті розглянуто внесок Наталії Іщук-Пазуняк, нащадка роду Шульгиних, в розвиток студій, присвячених Лесі Українці, та популяризацію творчості письменниці. Висвітлено дружні зв'язки родин Косачів та Шульгиних. Основним вектором досліджень Наталії Іщук-Пазуняк як літературознавця визначено європеїзм Лесі Українки. У працях дослідниці обґрунтовано оригінальність української авторки в контексті здобутків світового письменства, проінтерпретовано окремі її твори в руслі тенденцій західної науки про літературу. Доведено, що літературознавча оптика Наталії Іщук-Пазуняк сприяє поглибленню рецепції кроскультурності та інтертекстуальності художнього світу Лесі Українки.

Ключові слова: окцидент, модернізм, глобалізм, культурософія, імагологія.

**Kocherga S. LESIA UKRAINKA'S EUROPEANISM IN LIGHT OF WORKS
OF NATALIA ISHCHUK-PAZUNIAK**

The article deals with the contribution of Natalia Ishchuk-Pazuniak, a descendant of the Shulgin family, in the development of studies dedicated to Lesia Ukrainka and popularization of the writer's creativity. It is highlighted the friendship of the Kosach and Shulgin families is. The main vector of research by Natalia Ishchuk-Pazuniak as a literary critic is Lesia Ukrainka's Europeanism. The researcher made evident the originality of the Ukrainian author in the context of the achievements of world writing, and interpreted some of her works in comparison with the trends of Western literature. It is proved that literary optics of Natalia Ishchuk-Pazuniak contributes to deepening of the reception of cross-cultural and intertextual artistic world of Lesia Ukrainka.

Key words: occident, modernism, globalism, cultural philosophy, imagology.

Ім'я Наталії Іщук-Пазуняк (1922-2017) досить відоме в наукових колах, але як інтерпретатор творчості Лесі Українки вона залишається у тіні відомих філологів діаспори. Сама постать дослідниці, її приналежність до української еліти, шлях у міграції, перетин родинних зв'язків з Косачами-Драгомановими містять чимало вартісної інформації для осмислення ролі діаспори в розвитку української культури та науки зокрема.

Майбутня вчена народилась в сім'ї, яка поєднала досвід самоутвердження українського інтелігента в Російській і Австро-Угорській імперіях. Її батько, Роман Іщук (1881-1977) – типовий галичанин, який орієнтувався на Велику Україну, він навчався в Київському університеті Св. Володимира, підтримував національні зрушення в громадянському середовищі і навіть працював в одному з міністерств УНР. Мати, Надія Шульгина (1888-1979) походила з відомого київського роду, який полишили значний слід в історії українського самоутвердження. Дід Наталії Іщук-Пазуняк, Яків Шульгин, знаний вчений-історик, педагог, співпрацював з «Старою громадою», «Київською старовиною», «Науковим товариством ім. Шевченка». Варто наголосити, що Шульгин був учнем Михайла Драгоманова, і після звільнення останнього з університету, коли виникла ідея довірити вигнанцю роль «амбасадора української справи» за кордоном, саме Яків Шульгин пожертвував «Громаді» чималу суму грошей, частину з яких було вирішено надати Драгоманову як щорічну стипендію. На національну свідомість Надії Шульгиної не могла не вплинути життєва позиція братів Олександра, члена Центральної ради, посла УНР, Володимира, який у 24-річному віці загинув у знаковому для України бою під Крутами.

Дитинство і юність Наталії Іщук пройшло в Рівному, куди її батьки переїхала після короткого еміграційного періоду в Празі. Педагогічна діяльність матері як викладача математики розгорнулася у першій Рівненській гімназії (1927-1939), історія якої відображена в ряді спогадів. У передмові до однієї з них Улас Самчук підкреслює, що в цьому навчальному закладі

формувався національна свідомість цілої генерації і небезпідставно вважає сторінки його історії яскравою ілюстрацією «бою за три літери», оскільки шлях до органічного топоніму «Рівне», якраз започаткувала епоха, коли на мапі змінювались такі назви, як «*Рувне*» (польський варіант), «*Ровно*» (російський) та власне Рівне [6, с. 5]. Звернімо увагу, що внесок в жіаспорне лесезнавство внесли дві колишні гімназистки з Рівного: окрім Наталії Іщук-Пазуняк творчість Лесі Українки стала об'єктом студій Антоніни Горохович.

На долю спадкоємиці роду Шульгиних Наталії випали тривалі випробування, характерні для homo viator того часу. Студентське життя вона розпочала у Львові, де вивчала германістику. Вимушена еміграція зумовила продовження освіти на різних континентах: коли перебувала з родиною в таборах «ді-пі», відвідувала лекції в Вільному українському університеті в Мюнхені, випускницею якого стала 1949 р., згодом її alma mater став Пенсільванський університет у Філадельфії, де вона отримала 1955 р. диплом магістра. Наталії пощастило навчатись у таких відомих науковців, як Дмитро Дорошенко, Леонід Білецький, Дмитро Чижевський, Петро Одарченко, а Юрій Шевельов став науковим керівником її дисертації з мовознавства. Наталія Іщук-Пазуняк – одна з перших українок в США, які захистили докторат з гуманітарних наук. Йдучи стопами матері, для самореалізації вибрала педагогічну кар'єру, упродовж якої неодноразово змінювала навчальні заклади. Зокрема викладала цілий спектр філософсько-філологічних дисциплін в Америці: Академії св. Василя Великого та Менор Коледжі у Філадельфії, в педагогічному училищі у Вест Честері, в Пенсільванському університеті, а також в Австралії – в сіднейському університеті Макворті. Теплим словом її як викладачку згадує Марта Богачевська-Хом'як.

Науковий шлях Наталії Іщук-Пазуняк засвідчує напрочуд широке коло її інтересів, але творчість Лесі Українки складає чи не найбільш вагому частину доробку вченої, який гідно оцінили Володимир Погребеник, Олена Леонтович, Леонід Рудницький та ін. Шлях до України надбань науковиці тривав півстоліття. На сьогодні ще не опрацьовані повністю передані в Україну

Наталією Іщук-Пазуняк матеріали, розділені на окремі частини, які зберігаються в Центральному державному архіві зарубіжної україніки (Фонд № 60), Архіві науково-дослідного інституту Лесі Українки (Фонд № 5), у фondaх Музею Лесі Українки в Колодяжному, Музеї Першої Рівненської гімназії, у приватних колекціях. Знаковими для повернення на батьківщину наукового доробку вченої стали 2008 та 2010 роки, коли були видані дві її книги, що складають своєрідний підсумок інтелектуальних осягань Наталії Іщук-Пазуняк. Слід наголосити, що перша з двох книг, цілком присвячена Лесі Українці, отримала резонанс, хоча, на жаль, переважно в Америці, де вчена і раніше мала авторитет. Скажімо, голова американського НТШ Орест Попович констатує, що авторка *«запропонувала свій оригінальний погляд вченого-літературознавця на особливості творчості однієї із ключових фігур модернізму»* [2, с. 8]. Своєрідність концепції дослідниці президент УВАН Альберт Кіпа побачив у тому, що вона засвідчує, як Леся Українка, добрий знавець національної традиції, *«зуміла використати чужий стимул»*, який черпала з розмаїття світової літератури. За повернення спадщини вченої на рідну землю ми завдячуємо Володимирові Погребеннику, одному з укладачів та автору передмови до книги *«Леся Українка. Ідея свободи України у спектрі світової цивілізації»*. Він слушно зауважив, що опубліковані в ній праці *«повертають наше письменство на його гідне місце в «світовому концерті» народів...»* [3, с. 22]. Однак новаторство літературознавиці в осмисленні європеїзму Лесі Українки заслуговують більш детального вивчення, що і є **завданням** цієї статті.

Окрім літературознавства, Наталія Іщук-Пазуняк залишила свій слід в лінгвістиці, історії та філософії. Вартісну інформацію містять її журналістські реакції у періодиці на важливі події, які дають зрозуміти: авторка повсякчас тримала руку на пульсі культурних процесів в Україні та в середовищі діаспори. Свої «Вибрані студії» вона підготувала до видання, за її ж таки визначенням, *«втомленою журавкою»*, все її активне життя – це напружена праця задля утвердження українського феномену в світі, водночас це і

розбудова самої себе, рідкісне поєднання громадської діяльності та наукової праці, причому в цих площинах вона завжди проявляла себе людиною емоційною, здатною надихатися численними світочами української культури. Наталію Іщук-Пазуняк насамперед захоплювали масштабні постаті, які тяжіли до стоїцизму, а відтак змогли реалізуватися в несприятливих історичних та особистісних обставинах. Спектр імен, творчість яких відображена в доробку вченої, досить широкий, причому чимало уваги вона приділяла надбанням жінок-письменниць, що певною мірою слід вважати продовженням її активної участі у фемінному русі, який був для неї пріоритетним у суспільному житті.

Маючи активну національну позицію, Наталія Іщук-Пазуняк не могла не знайти свій шлях до трактування іпостасі Лесі Українки. Слід додати, що славетна письменниця не була для дослідниці силуетом з національного іконостасу, позаяк вона мала можливість відчувати її більш реальною, земною, близькою людиною. Досить пригадати, що в Америці вкотре перетнулися долі представників родини Косачів та Шульгиних. Тут фактично стали близькими подругами матір майбутньої вченої Надія та Ізидора Косач, що були знайомі з дитячих літ, і окремі факти дитячих вражень матері з гостин у Косачів зафіксовано Наталією в статті «Згадки про Лесю Українку». Світлина Надії Іщук з Косач-Борисовою Ізидорою подає у своїх працях Олена Леонтович [4; 5].

Наталія Іщук-Пазуняк теж підтримувала приязні стосунки з матірною подругою Ізидорою Косач, яка довіряла вченій навіть документи з родинного архіву. Знаний біограф Лесі Українки Тамара Скрипка згадує, що коли вона вперше провідала Ізидору Косач, то на цю зустріч приїхала і Наталія Іщук-Пазуняк, *«яка привезла частину родинних фотооригіналів»*, надані їй для публікації наймолодшою сестрою Лесі Українки [8]. Відомо, що 1976 р. Наталія Іщук-Пазуняк підготувала фотографічну виставку, присвячену Лесі Українці та її творчості, яку демонструвала на першій зустрічі Постійної конференції українських студій при Гарвардському університеті [7]. Їй же на схилі літ Ізидора Петрівна довіряла ділове листування і по суті саме вона дистанційно

сприяла епістолярним контактам сестри Лесі Українки. Цікаво, що у спогадах Наталії Іщук-Пазуняк про Ізидору Косач наведені факти про перебування останньої в київському гестапо, в сусідній камері з Оленою Телігою.

Варто відзначити, що Леся Українка з дитинства увійшла в лектуру Наталії, а в гімназійні роки вона брала участь у постановці «Лесиної пісні» в Рівному. Маючи всі прикмети «ідеального читача» української поетеси, у зрілому віці Іщук-Пазуняк гостро усвідомлювала необхідність перекладати її спадщину іноземними мовами, оскільки переклад – це перша сходинка поширення національного генія у світі. На жаль, дорога Лесі Українки до іноземного читача була складною, її тривалий час знали лише як авторку окремих віршів та драми-феєрії «Лісова пісня», якій пощастило на 5 перекладів англійською мовою. Лише 1988 р. у Філадельфії з нагоди відзначення 120-річчя української поетеси Ювілейний комітет поставив за мету видати більш системне, багатомовне видання перекладів творів поетеси, включно з вельми цікавою для американців драматичною поемою «У пущі» (у перекладі Роксолана Стойко-Лозинської), у якій контроверсійно представлені європейські цінності. Редактором цієї книги [11] та автором передмови стала Наталія Іщук-Пазуняк, але є всі підстави висунути припущення, що власне їй належала ідея видати зібрані нею переклади і таким чином сприяти утвердженню імені Лесі Українки у світовій літературі.

Прискіпливе вивчення творчості Лесі Українки Наталія Іщук-Пазуняк розпочала вже як досвідчений мовознавець. Одна з перших праць дослідниці у новому для неї руслі – «Про героїчне у творах Лесі Українки» (1963). Це була доповідь на Святі жінки-героїні СФУЖО, що було організоване з нагоди 50-річчя з Дня смерті української поетеси. Певним поштовхом до продовження студіювання та переосмислення літературної спадщини Лесі Українки для вченої стало відзначення 100-річчя з Дня народження української письменниці. Уже у дописах Наталії Іщук-Пазуняк як громадської діячки формувалась концепція унікальності художнього світу Лесі Українки. Досить чітко постулати цієї концепції засвідчені в промові на відкритті пам'ятника Лесі

Українці в Клівленді «Блискавиця в п'їтми», статтях «Лєся Українка – найвеличнїша українська поетеса», «На шлях правди, туду і посвяти» (1971), у яких вона акцентує увагу на освїтнїх обширах письменниці, характеризує її як homo legens, оцїнює її досвїд перекладачки з іноземних мов тощо.

Серед розвїдок, приурочених драматургїї письменниці, найбільш вагомим здобутком Наталїї Іщук-Пазуняк є монографїя «Лїсова пїсня» Лєсї Українки в колї творїв української та захїдньоєвропейської лїтератур». Уже в передмовї до праці авторка визначає засадний постулат трактування знаменитого тексту драми-феєрїї: «Українська лїтература є складовою інтегральною частиною свїтової, а саме європейської лїтератури...»[3, с. 26]. Нагадаймо, що ця теза авторки контрастує з панівною орієнтацїєю на російську лїтературу тогочасних дослїджень в СРСР, водночас вона видїляється і на тлї народницького та національного пафосу, який у масї своїй переважав у баченнї феномену Лєсї Українки в діаспорї. Безсумнївно, Наталїю Іщук-Пазуняк можна зарахувати до тих вчених, що всупереч обставинам намагались продовжувати власною інтерпретацїєю творїв письменниці культурологїчну концепцїю репресованих свого часу інтелектуалїв Миколи Зєрова, Михайла Драй-Хмари, Андрїя Музички. Одне з завдань монографїї про «Лїсову пїсню» – показати суголоснїсть шедевру Лєсї Українки з творами визначних драматургїв Гергатрта Гавптмана та Генріка Ібсена, причому Наталїя Іщук-Пазуняк послїдовно доводить, що йдеться не про залежнїсть, вториннїсть «Лїсової пїснї» стосовно вїдомих європейських драм, а про її самобутню естетику, що врештї доводить синхронїзацїю процесїв у лїтературї Захїдного свїту та в Україні. Вказана праця репрезентує художнїй свїт Лєсї Українки у напрочуд широкому європейському культурному контекстї, доводить читацьку ерудицїю дослїдниці, якої бракувало науковцям з радянської України. Наталїя Іщук-Пазуняк пропонує своє бачення диспозицїї концепцїї людини у драматургїї Лєсї Українки та в доробку європейських авторїв, детально аналізує персонажї, якї, у свою чергу, постають з української та нїмецької мїфологїй, зїставляє своєрїдну символїку творїв. У результатї здїйсненого дослїдження Наталїя

Іщук-Пазуняк дійшла висновку, що Леся Українка – «піонерка українського модернізму», хоча в інших працях дослідниця висловлює застереження, що стиль письменників недоцільно класифікувати однозначно, бо зазвичай вони переростають умовні обмеження. Оригінальність Лесі Українки вона трактує спричиненою блискучою орієнтацією в новітніх тенденціях західноєвропейської літератури, інтерпретацією світових мотивів у світлі національної актуальної проблематики та з залученням поетики, що базується на етносвітогляді українського народу.

Зі статті в статтю Наталія Іщук-Пазуняк розгортає дискурс окциденталізму Лесі Українки, повсякчас стверджуючи, що вона *«не була ізольована від західноєвропейських впливів, знала європейську літературу минушини і сучасності з першоджерел; але сприймала ті впливи не по-рабськи, а творчо, індивідуально»* [3, с. 393]. Попри суто домашню освіту, Леся Українка засвідчує системність бачення літературних процесів – від їхніх витоків до особливостей письменницьких шукань на межі XIX та XX сторіч.

Глибоке занурення Лесі Українки в давньогрецьку літературну традицію демонструє, на думку Наталії Іщук-Пазуняк, драматична сцена «Іфігенія в Тавриді». Неодноразово дослідниця повертається до поеми «Ніобея», причому наголошуючи, що авторка, безсумнівно, була знайома з переказом прадавнього міфу в «Іліаді» Гомера, «Метаморфозах» Овідія, з апеляціями до цього образу в «Антигоні» Софокла, алюзіями у творчості Сафо, Піндара й Проперція. Використовуючи фабулу міфу, Леся Українка демонструвала образність, іманентну для свого часу. Наталія Іщук-Пазуняк вказує на особливості ідіостилю Лесі Українки, не стримуючи емоцій. Наприклад, цитату з «Ніоби» *«Діти, діти мої! Мов живими я бачу усіх вас, тільки постаті ваші в сльозах, мов проміння, тремтять...»* дослідниця супроводжує захопленим вигуком: *«Який прекрасний, чисто імпресіоністичний малюнок!»* [3, с. 336]. З пієтетом Іщук-Пазуняк реагувала і на вміння Лесі Українки наповнити мандрівні мотиви сучасним змістом, однак дуже коректно вона відкидала традицію дослідників радянського зразка приписувати інтертекстуальним мотивам конкретний

підтекст, інтерпретувати культурософські алегорії виключно злободенно. Дослідниця притримувалась думки, що чимало версій відомих світових мотивів у Лесі Українки – це насамперед «мистецький твір per se», тобто такий, що засвідчує самоцінність, вартий уваги в чистому вигляді, позаяк множить нашарування сенсів, надає нового естетичного звучання культурному артефакту.

Серед низки статей з наскрізним акцентом на широкому культурному контексті творів Лесі Українки варто виділити студію «Леся Україна і європейські літератури (До питання про «Блакитну троянду»)». Її висхідна теза – актуальність в європейській літературі мотиву божевілля та його інтерпретація українською авторкою. Дослідниця знову наголошує на дотичності тематики, що вабила Лесю Українку, з мотивами п'єс Гергарда Гавптмана та Генріка Ібсена. Разом з тим вона рухається ad fontes і вказує на доволі глибоку розробку психічних переживань та стану божевілля ще в драматургії античності, Шекспіровій творчості тощо. До кластеру авторів, у коло яких потрапляє Леся Українка зі своєю «Блакитною трояндою», Наталія Іщук-Пазунок вводить численні імена драматургів, які не просто писали тексти для сцени, але в них відтворювали провідні філософські тенденції. Ще зовсім юна авторка «Блакитної троянди» в Наталії Іщук-Пазунок постає людиною напрочуд освіченою, зорієнтованою на європейську естетику. Вона підкреслює *«нехоть Лесі Українки до співпраці з М. Старицьким»* [3, с. 262], аргументом такого твердження для неї є один з листів до письменниці до сестри Ольги, в якому вона зізнавалась: *«...перспектива писати на задану тему... і в спілці людиною зовсім іншого літературного покоління і не схожих з моїми літературних прийомів – мені не дуже була мила»* [9, с. 150]. За виначенням Наталії Іщук-Пазунок, «Блакитну троянду» слід вважати експериментом, який став важливою сходинкою поступу української драматургії, адже у драматичному дебюті молода авторка запропонувала українському шанувальнику художнього слова *«перший твір із життя інтелігенції в нашій*

драматургії», який «свідчить про обізнаність авторки з новітніми суспільними й філософськими течіями у світовій літературі» [3, с. 267].

У своїх працях Наталія Іщук-Пазунок порушувала імагологічну проблему презентації літературної творчості Лесі Українки. Попри захоплення рідкісною компетентністю Лесі України в європейській літературі, дослідниця водночас підкреслює її відмежування від космополітизму, який сповідував дядько письменниці Михайло Драгоманов. Також безпідставним визнавала вчена нав'язливе інспірання авторці екзотизму. Особливість бінарності свого/чужого в доробку Лесі Українки дослідниця пояснює як на рівні світоглядному, так і творчому. «Чужі літератури», за Іщук-Пазунок, для письменниці уособлювали геній нації, ключ до пізнання розмаїття світу. Натомість широка палітра інтертекстуальних та імагологічних мотивів, екзотичних тем у її творчості відзначається іманентною двоїстістю, конотаційним паралелізмом, що варто визначити як важливий код, який розкривається шляхом герменевтичного проникнення у зміст її глибоких «драм ідей». Дослідниця вказує на двояких можливостях сприймання текстів Лесі Українки: *«...читач бачить у них віддзеркалення доби даної нації і вдумується в репліки її героїв. Із іншого боку, може бачити в них алегорію до переживань їх власної країни, бо звичайно Леся Українка заторкує самі ті проблеми міжнаціональних відносин у чужих краях, що є найбільочішими питаннями дійсності її власної нації» [3, с. 286].* Наталія Іщук-Пазунок поглиблює тезу Романа Кухара, який свого часу вказував, що сюжети, побудовані на фактах античної історії, у Лесі Українки були, по-перше, *«аналогіями до її доби»*, і, по-друге, *«віддзеркаленням долі її батьківщини» [1, с. 183].* Відстоюючи цей алгоритм художнього світу Лесі Українки, Наталія Іщук-Пазунок пішла далі за Юрія Шереха мурівського періоду, який у статті «В обороні великих. Полеміка без осіб» дискутував з прихильниками ідеї необхідності перекладу творів Лесі Українки, які б могли відкрити українській літературі *«широку путь у світ»*. Він закидає письменниці надмірну залежність від західних зразків, як свого часу докоряли Ользі Кобилянській за *«німеччину»*. *«Чого бракує Лесі Українці, – зазначає вчений, – це саме*

настанови на український органічно-національний стиль. Вона мистецьки надто в полоні заходу, – від Шіллера до Ібсена й Гофмансталя, і можна бути певним, що в перекладі незаперечна українськість її мистецького мислення і індивідуальна глибина його лишилися б для чужого читача непомітними за надто звичною для нього формою її творів і він сприйняв би її просто за когось з ряду, скажімо, Ібсен-Зудерман-Гофмансталь-д'Аннунціо тощо» [10, с. 552].

Насправді питання про українсько/європейські чинники таланту Лесі Українки і досі залишається полемічним. Попри певний консенсус, досягнутий за століття досліджень Лесиного слова, досі ті чи інші аргументи опонентів переважають на шальках терезів інтерпретаторів. Своєрідною реплікою в цій уявній дискусії можна вважати статтю Наталії Іщук-Пазуняк «Творчість Лесі Українки: крізь призму національного до світового інтернаціонального». У ній науковиця намагається дати оцінку спадщині Лесі Українки з погляду сучасної доби, яка підняла прапор глобалізму, що зумовив різну реакцію на нього з боку інтелігенції. На думку Наталії Іщук-Пазуняк, Леся Українка переконливо довела, що *«в дійсності суперечности в поняттях національне й інтернаціональне чи гльобальне немає»*, якщо навчитися сприймати світ з власного духового погляду [3, с. 321]. Дослідниця висловлює певність, що національні мотиви в доробку Лесі Українки експлікативно виражені в «Лісовій пісні», «Боярині», проте імплікативно вони присутні і в численних текстах, які прихильники виключно національного називають екзотичними. Навіть галерея її жіночих образів – Іфігенія, Кассандра, Ніобея, Міріам, Йоганна та інші – це утвердження таких цінностей, які були надважливими для самої авторки і які вона воліла більш рельєфними бачити в ментальності українців: гідність, жертвовність, відданість, внутрішня сила, непохитність тощо. Таким чином, *«не розгубилася Леся Українка на обрях чужих світових культур і цивілізацій. Чужина не проковтнула її «Я». Вона залишилась цілісною українкою – не лише за псевдом»* [3, с. 323].

Отже, європеїзм Лесі Українки є магістральним дискурсом літературознавчого доробку Наталії Іщук-Пазуняк. Глибока обізнаність

дослідниці зі світовою літературою зумовила вибір нею оптики творчості української письменниці в контексті здобутків багатонаціонального письменства та тенденцій його осмислення, які домінували в західній науці про літературу. Роботи Наталії Іщук-Пазунок небезпідставно слід віднести до корпусу праць науковців діаспори, які розширили горизонти рецепції творчості Лесі Українки, стали імпульсом до подальшого вивчення кроскультурності та інтертекстуальності в художньому світі авторки. Свій внесок вона зробила в утвердження нині усталеного в літературознавстві алгоритму співіснування вітчизняного та європейського, вселюдського в культурософських творах Лесі Українки: кожна проблема, порушена письменницею, варта прочитання як на інонаціональному, так і на національному рівнях, відтак чуже стає близьким, а близьке, своє – загальнолюдським.

Література

1. Кухар Р. Клясичність творів драматичних творів Лесі Українки на тлі переломової доби. *Визвольний шлях*. 1971. Ч. 2. С. 179–193.
2. Іщук-Пазунок Н. Вибрані студії з історії, лінгвістики, літературознавства і філософії. Київ, 2010. 536 с.
3. Іщук-Пазунок Н. Леся Українка: Ідея свободи України у спектрі світової цивілізації. Розвідки і доповіді. Київ, 2008. 432 с.
4. Леонтович О. Приязнь довжиною в ціле життя, або долі двох представниць видатних українських родин. *Волинський музейний вісник. Науковий збірник*. Вип. 8. Луцьк, 2016. С. 146–151.
5. Леонтович О. Шульгини: батьки, діти, онуки. Тернопіль, 2012. 96 с.
6. Самчук У. Бій за три літери. *Гуцуляк Михайло. Про близьке здалека*. Ванкувер, Б.К., Канада. 1976. С. 5–10.
7. Свобода: Український щоденник. № 105. 8 червня 1976 р. 6 с.
8. Скрипка Т. Архів Ізидори Косач-Борисової. URL: <https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/FatesArchives/IsidoraArchive.html> (дата звернення 22.02.2019).

9. Українка Леся. Зібрання творів у 12 т. Т. 11. Київ: Наукова думка. 480 с.
10. Stefanowska Lidia. Mission Impossible. МУР і відродження українського літературного життя у таборах для біженців на території Німеччини 1945–1948. Част. 2. Антологія першоджерел. Варшава, 2014. 655 с.
11. Ukrainka Lesya in translations English, German, Spanish, French, Croatian, Portuguese, Italian. Philadelphia, Pa: The commemorative committee to honor Lesia Ukrainka, 1988. 320 p.